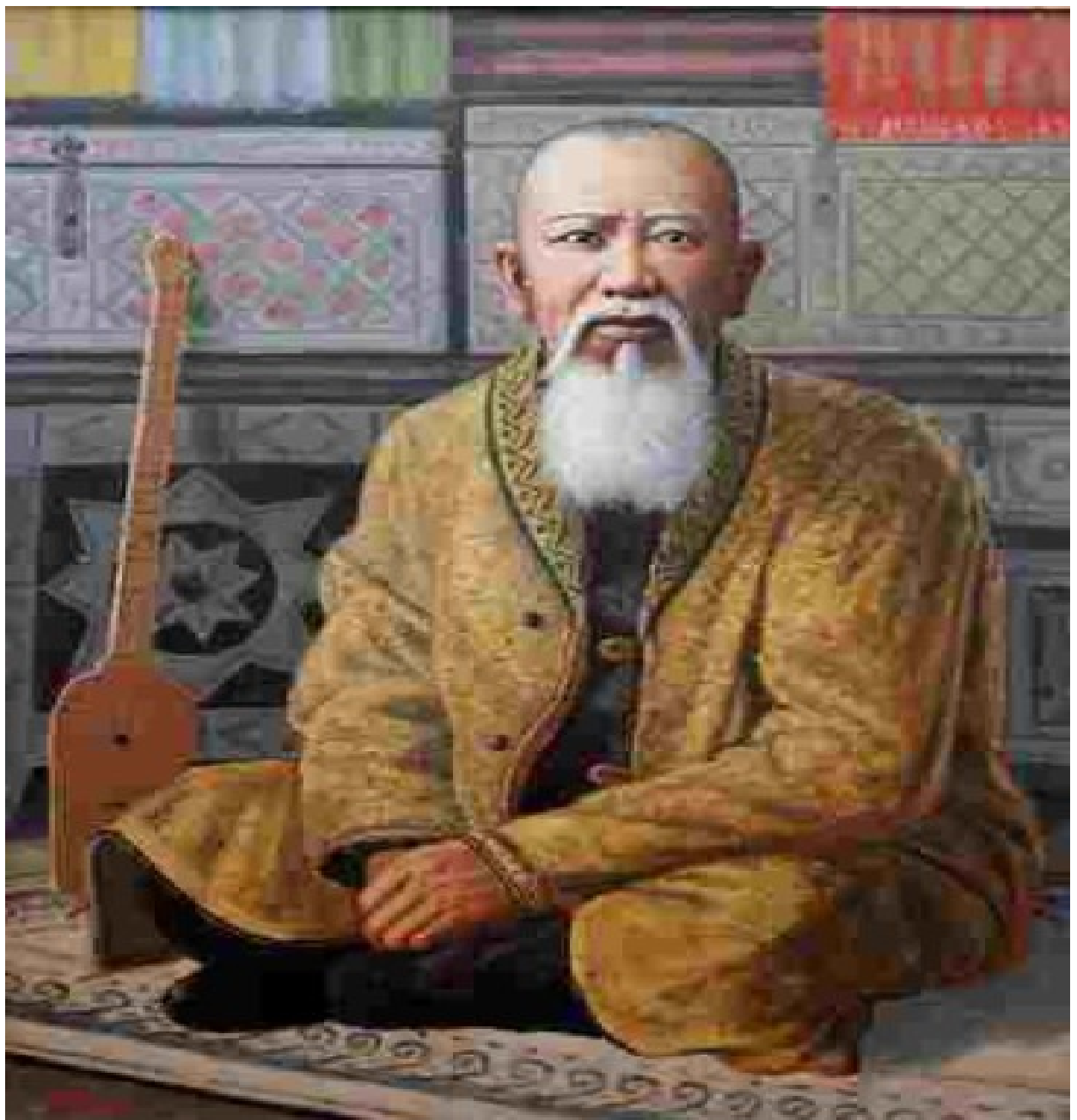

егемен Қазақстан

Алдаспан жырдың алыбы

«Менің пірім – Сүйінбай!» ЖАМБЫЛ.

Ұлы тарихы үш мың жылдан асып жығылар ата жұртымыздың арғы-бергі дәуірлердегі ақтандақ кезеңдеріне тіл бітіп, «өшкеніміз жанып, өлгеніміз тіріліп» жатқан Тәуелсіздік дәуірі елдігімізбен ерлігіміздің қаншама қазыналы кезеңдерін қайыра тұғырына қондырды. Көп заманалар бедерін де батыс пен шығыс елдерінің жабулы мұражайлары мен тас қараңғы қоймаларында тұншығып, хатқа түсіп, қатталып, ондаған ғасырлар бойына шаң басқан ескі сөрелерде іздеушісін сарыла күтіп, сарғайып жатқан тарихи жәдігерлеріміз жадымызды жаңғыртып, Ұлы Далаға қайта орала бастады.

Жыртығымыз бүтінделіп, үзілгеніміз қайта жалғанды.

Шүкір!

Өткенге деген құрмет пен ата тарихымызға деген ықылас ойымызбен бойымызды билеп тұрған осындай бір ерекше кезеңде қарт Алатаудың бөктерінде, алаштың ұлы шаһары Алматының төрінде қазақтың «от ауыз, орақ тілді» ұлы ақыны – Сүйінбай Аронұлының 200 жылдық мерейтойының өтіп жатуы көкірегімізге қанат бітіріп, Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев ұлтқа межелі мақсат етіп ұсынған Мәңгілік Ел кейпінде саналарда дүр сілкініп оянған ұлттық рухымызды асқақтата түскендей, аспандата түскендей күй кешу үстіндеміз.

Рух – киелі ұғым!

Халқымыздың жадында ғажайып жыр сүлейі, ақтаңгер ақын болып бекіген Сүйінбай Аронұлы – өзінің өлмес өлең толғауларымен, сұңғыла айтыскерлігімен ұлттық жырымызды биікке көтерген, бітімі бөлек, жаратылысы жойқын, тұғыры теңселмес ұлыларымыздың бірі, бірегейі.

Қазақ, қазақ болғалы,

Қазақ атқа қонғалы,

Не көрмеді бұл елім?! – деп тамырын түү тереңнен тартар алуан сипатты заманалар жауабын жырдан іздеген ақын болмысына бойласақ, уақыт көшін өз ырқына көндіруге, кара орман қазақты өз айтқанына сендіруге ұмтылған ойы да, сөзі де, өзі де алып, асыл-текті күрескер жанның сом тұлғасын, қайталанбас қалыбын елестетеріміз анық.

«Еңку-еңку жер шалып, тебінгісін терге шірітіп, терлігін майға ерітіп», Еділдің ен тоғайына ел қондыру үшін алысқан өр мінезді Махамбеттің рухтас замандасы, «бөрілі байрақ көтерсе, қозып кетер қайдағым» деп сілкінген Алатау ақиығының мына бір сом алтындай салмақты жырына құлақ түріп көріңіз.

Хан едім деп мастанып,

Бұқараңа қас қылдың.

Жарлының ұрлап жалғызын,

Шығармай қырға аш қылдың...

Хан емессің, қиықсың,

Қалың елді айдап жеп,

Теріңе зорға сыйыпсың.

Ұры-қары зұлымның

Бәрін өзің жиыпсың...– деп хан тұқымына тап берген тебінгілі, текті ақынның бас бермес асаудай жұлқынған мінезді жырының төркінінде қаншама өмір, дәуір ақиқаты жатыр десеңізші?! Бұл – ауыл арасындағы арзанөкпе араздық емес, ар жағында үлкен әлеуметтік салдарлар жасырынған айтпасқа болмас ащы шындықтың бейнелі көрінісі.

Жел көтерген қырандай,

Жүйрігі болдым керменің.

Тастан тауым қайтпастан,

Бұлтқа қолды сермедім.

Айтысатын жерлерде

Сыбағамды бермедім.

Сөзім сұлу болған соң,

Білінді елге зергерім... – деген қуаты мықты, тынысы терең өрімі берік, көркем өрілген бейнелі жырды қалай жайбарақат оқуға болады? Кешегі көпғасырлық жыраулық мектеп пен жазба әдебиетінің арасына із салған алғашқы алтын сүрлеудей елестейтін осы бір дәуірді дәуірге жалғап тұрған қабырғалы қазақ өлеңінің тосын үлгісіне сүйсінесіз.

Сүйінбай ақын – өмірі ат жалында өткен ереуілді заманның хас батырларын көзімен көріп қана қоймай, өзі де сол батыр туған бағлан ұлдардың бірі ретінде Қоқан шапқыншыларына қарсы шығып, жанын шүберекке түйіп жүріп айқасқан жолбарыс жүректілердің бірі. Сүйінбай сөзінің рухты келетіні де сондықтан. Ол – ел арқасын аяздай қарыған езгі мен қорлыққа, зорлық пен зомбылыққа қарсы тұруға қара жұртын жалынды жырларымен үндей білген, елін ерлік жолына бастай білген ақын. Тіпті, қайсыбір деректерде ақын бес қаруын сайлап, атқа қонып, Сұраншы, Саурықтармен қатар жүріп, әлденеше жорыққа қатынасқан деп те айтады. «Қарасай батыр», «Өтеген батыр», «Сұраншы батыр», «Жабай батыр», «Қараша – Қараш ұлы екен» дейтін толғаулардың соншама нанымды, әсерлі болып өрілуі де өзі қатысқан, көзімен көрген сол қанқырғын жорықтардың әсері, ықпалы болуы әбден мүмкін.

Кез келген тарихи тұлға биігіне көтерілген ақынның, батырдың, көсемнің, шешеннің ұлт санасында орын тепкен өз бейнесі болады. Ол бейнені жасаушы – халық. Халық жадында Сүйінбай ақын ұлт рухын асқақтатар мінезді жырларымен сақталған. Ақын «толғауы тоқсан қызыл тілдің» құдіретін мейлінше молынан пайдаланады. Соның нәтижесінде ақынның сөзі асқақ естіліп, рухы биіктен көрінеді! Ол дауды – сөз, жауды батыр алатынын біледі. Бұл – оның өміріне серік, өнеріне көрік берген ұстанымы!

Сүйінбай – Жырдың қуаты алпыс екі тамырыңызды кезіп, ішіңізде әлдекім сарыала тілін салқытып тандыр өртеп жатқандай күйге бөлейді. Сондықтан да:

Сөз бастаған бұлбұлмын,
Топ бастаған дүлдүлмін!
Судан шыққан сүйрікпін,
Бәйгеден озған жүйрікпін!
Шығарма енді үніңді.
Есіңе сақта құлаған,
Қанатың сынған күніңді.
Қырғыз, қазақ жиылып,

Жалпылдатпа мұныңды! – деген атақты Қатағанмен болған айтыстың ең шешуші сәтіндегі бейнелі сөз бен бедерлі ойға оқырман назарының еріксіз ауарына еш күмән жоқ...

Жалпы тұлға сипатын анықтар осы бір көркем сөз, кемел ой, терең білім дейтін ұғымдардың Сүйінбай жаратылысын тануда, даралауда айрықша роль ойнайтынын байқау қиын емес. Бұл орайда, ақын әруақ, ел, рух секілді тарих қалыптастырған сана кеңістігін, уақыт кеңістігін, осы бағыттағы өзге де өрісі кең, бай атрибуттарды өз шығармашылығында шебер әрі орынды пайдаланады. Орнымен қолданылған тарихи ұғымдар құлпырып, қунақ тартып, ақын сөзі демде арқаланып шыға келеді. Оқырманын ойлантады, тыңдаушысын ұйытады.

Осы орайда, тіл ұшына бірінші оралар кесек жаратылған, кесекті туынды «Бөрілі менің байрағым» жыры екенін баса айтқымыз келеді.

Көпғасырлық қазақ өлеңіне олжа салған аталмыш толғау, өзінің рухы жағынан да, көркемдік сипаты жағынан да қазақ поэзиясының төрінен орын алар, әр жолынан арғы-бергі заманалар рухы мен дәуір ақиқаты «менмұндалап» тұрған, шашасына шаң жұқпас шеберлік пен көркемдіктің ғажайып үлгісі екені даусыз. Өлеңді толық оқып көрелік.

Бөрілі байрақ астында –
Бөгеліп көрген жан емен!
Бөрідей жортып кеткенде,
Бөлініп қалған жан емен!
Бөрілі найза ұстаса,

Түйремей кеткен жан емен!
Бөрілі байрақ құласа,
Күйремей кеткен жан емен!
Жау тисе жапан далада,
Бөрілі найза – атамыз,
Қарасайлап шабамыз,
Қызыл қанға батамыз.
Бөрілі байрақ астында
Ту түсіріп, жау алған
Қазыбек, Қастек атамыз.
Бөрілі байрақ көтерсе,
Жоқты жонып табамыз.
Бөрілі байрақ астында:
Ту түсіріп, жау алған Ш
апырашты батыр бабамыз.
Бөрі басы – ұраным,
Бөрілі менің байрағым.
Бөрілі байрақ көтерсе,
Қозып кетер қайдағым!..

Айтулы жыр бастауында көпғасырлық тарихы бар дауылы мен жауыны, ерлігі мен өрлігі, қасіреті мен қасиеті қатар тұрған Ұлы Даланың онтоғызыншы ғасырға аман жеткен жаңғырығы, тасқа таңбаланып түскен дәуірлеріміз бен нар заман, зар заман ақындарының жалғасты үні секілді.

Бас-аяғы жиырма төрт жолдан тұратын осынау толғау төркінінде жалғыз шапырашты руының рухы мен ұраны ғана жатыр ма? Иә десек, шығарма рухы мен ұстынын әлсіретіп, жыр аясын тарылтып, жиырма төрт жолдың алтын өзегі мен арқауына айналып, алыс дәуірлер қойнауынан қол бұлғаған жиырма төрт ғасырдың үнін естімегеніміз болар еді... Жалқыны айта отырып, жалпыны жырлау, атасының атын ұранға қоса отырып, алаштың намысын қайрау, ұлы бабалар рухын шақыра отырып, Ұлы Даланың арғыбергі құдіретті кезеңдерін қозғау – қазақ байтағының төрт қиырын жайлаған кез келген шынайы сөз зергерінің қашаннан қалыптасқан бұлжымас серті, өлең өріп, ой толғаудағы мұқалмас семсері, тіліп түсер алдаспаны екені ежелден белгілі...

Бұл арада бізді таңғалдырып отырған жағдай – Сүйінбай ақынның сүйегіне сіңіп, қанына жайылған бабалар рухының тым тереңнен бастау алып жатқаны. Біздің дәуірімізге дейінгі ғасырлар қойнауынан жеткен сақ, ғұн, үйсін кезеңінен басталатын көк бөрі хақындағы аңыз-әфсана жайлы ертерек кезде қытай бумаларындағы иероглифтерге тұңғыш «тіл бітірген» Бичурин жазбаларынан оқып, Ғабит Мүсірепов, Әлкей Марғұлан сынды алыптарымыздың айтқандарынан естіп едік. Оған келекеле Гумилев зерттеулері мен Нығмет Мыңжани еңбектері қосылды. «Бөрі басты ұран» мен «бөрілі байрақтағы» бөрі таңбалы тотем ана дәуіріндегі ғұндар мен үйсіндерден, жаңа дәуір басындағы Батыс пен Шығысты көсіле жайлап, Алтай мен Балқан арасын ұстаған көшпелі алып мемлекеттің иесі – көк түріктердің киесіне айналғаны тұрлаулы тарихтың жадында.

Арада қаншама заманалардың жойқын дауылы өтіп, уақыт сүреңі жан мен жадыны тегістемеді дейсіз?! Бірақ тек дейтін, қан дейтін киелі қос ұғым атадан балаға, баладан балаға жалғасқан өскелең ұрпақтың бірінің, болмаса екіншісінің не ойына, не бойына қанат бітірері, өлмей, өшпей аман сақталары хақтың ісі екеніне көзіміз жете түсті. Ондаған ұрпақ санасында қалғып-оянып жалғасқан әлгі бабалар мен даналардың бөрі басты тарихи коды Анадолы түріктері мен қазақтың шапырашты тайпасының байрағында, найзасының ұшында сақталып қалғаны Көк түріктер дәуірі мен кейінгі ғасырлар арасын жалғап тұрған қанатты көпір секілді елестейді. Бұл туралы академик Әлкей Хақанұлы Марғұлан жан-жақты таратып, ғылыми түрде жүйелеп айтқан.

Дауыл шайқап көк теңіз, тұнық қырды,

Замана көш бәрін де ұмыттырды...

Ақ алмастың жатпасын түбі қында,

Жебедейін тартылған жыр ұқтырды, –

деп кезінде Сүйекеңнің осы бір құдіретті толғауын оқығанда жазылған бір шумак өлеңім бүгін жады төрінде жаңғырып отыр. Осыдан көп жылдар бұрын жазылған сол жыр аяқталмай қалып еді. Аяқтауды парыз санап жүргенім де... Міне... Сүйекемнің ұлы тойында баяндама жасау бақыты менің пешенеме бұйырыпты...

Қытай жылнамаларына кірген Ана бөрі хақындағы аңыз әңгіме мен Елсау бидің Үйсін елін шашылған жерінен қайта жиып, құрап, қуатты мемлекет еткендігі хақындағы ұзақ-сонар әңгімені онтоғызыншы ғасырда өмір сүрген Сүйінбай бабамыз білді ме, білмеді ме, кесіп айту қиын. Бірақ ұлы жыраудың, ақиық алаш ақынының жүрегі, ойы, білімі, зердесі ұлт санасын сілкіп өтер өткеннің жанды нүктесін дәл тапқаны шүбәсіз. Осы жиырма төрт жол дан тұратын жалғыз толғауға ақын қиялы мен танымы бірімен-бірі тұтаса байла нысқан әлденеше дәуірдің аламанын сый ғызып жіберген. Қас-қағым сәт ішін де бүгінгінің зейінді ұрпағы тулаған тарих толқынына сүнгіп шыққандай болады...

Шыншыл жырдың, қуатты, көркем жырдың көзге көрінбес күш-құдіреті дегеніміз осы!

Сүйінбай – көшпелі өркениеттің өрісі тарылып, ұлттың жалқұйрығы күзелген, ел тағдыры жарқабаққа тірелген онтоғызыншы ғасырдың бел құрдасы. Бір сөзбен айтқанда, ақын күрделі ғасырда, қиянаты мен қияметі мол ғасырда өмір сүрді.

Ақынның жаратылысындағы кең қалып, кенен білімдарлық Қатағанмен болған айтысты аталмыш өнердің теңдессіз биігіне көтереді. Екі елдің екі дүлдүлі алмакезек айқасып, шынайы көркем жырдың ғажайып үлгісін, жазба әдебиеттің тілімен айтқанда, импровизациялық суырып салма жыр айтысының «шедеврін» тудырады. Әлденеше нұсқада қазақ пен қырғыз арасына кең тараған осынау ғажайып айтысты оқып отырып, көз алдыңызға өткен ғасырлардың қайталанбас суреттері келеді. Екі иықтарын жұлып жеп, домбыра мен қомызға жабысқан екі ақынның құйын-перен ағысы, дүлей шабысы елестейді. Құдды аренаға шыққан Рим гладиаторларының алапат айқасы секілді! Сөздің айқасы! Ойдың айқасы! Білім мен парасаттың айқасы! Көпғасырлар бойы қалыптасқан қуатты жырдың құдіретін танытар алғырлық пен тапқырлықтың айқасы! Айтыс соңы әсіре мақтау мен артық даттаудың салдарынан сүрінген Қатағанға қалың қырғыз тоқтау айтып, жеңістің туын Сүйінбайға ұстатады...

Міне, ел жадында бір жарым ғасыр уақыт бойы сақталып келе жатқан аталмыш айтыс үлгісі көнеден бізге жеткен түркілік тұмса өнердің тұғырлы биігіне осылай көтерілді. Жеңген Сүйінбай да, жеңілген Қатаған да өлмес өнердің кеңістігіне шықты!

Сүйінбай Аронұлының айтыс керлігі де, жыраулығы да, төгіп-төгіп жыр саулатар қайталанбас ақын дық ерен жүйріктігі де оны өз дәуірінің биігінен тұрып сөйлеуге дағды ландырған. Ол өзіне Алланың берген ұлы сыйы – ақындықты еш жерде, еш ортада, байлықтың да, биліктің де алдында аласартпай, өлеңсөздің иығын бермей өткен.

Сүйінбай – құдіреті жырдың иесі, әруақты ақын!

Ол қай жырында да, қандай айтысында да арғы-бергіні тереңнен суырып тартар сұңғылалығымен дараланып, өлең-жырдың архитектурасын құбылтып отырады. Бірде қара өлең, енді бірде ұйқасы шымыр төгілмелі ақ өлең үлгісінде келетін түйдек-түйдек екпінді жырды қарша боратады, қара нөсердей толассыз саулатады. Ақын әруақ шақырғанда уақыт дейтін ұлы кеңістікті көктей өтіп, арғы-бергі, алысжақын дәуірлерді өз толғауларында шебер пайдаланады.

Соның бір үлгісі – «Қараша – Қараш ұлы екен» дейтін атақты жыр-толғауы.

Оқып көрелік.

Қараша – Қараш ұлы екен,

Есітер кебің бұл екен.

Жаудың сан қолы келгенде

Қараштан тұрып айқайлап,

Қордайға шейін қашырған
Жасылды көлден қуалап,
Үшқоңырдан асырған
Маңдайына бақ берген
Талмайтұғын жақ берген
Үш жүздің баласымен сілкілесіп,
Абылай ұлы Әділді
Ұлы жүзге ап келген...
Қараша – шешен кісі екен,
Шешендігіне қарасаң
Дұшпанға сөзді бермеген,
Кеудесін кеңес кернеген,
Жауға қылыш сермеген,
Қылышын тасқа білеген,
Жақын жерге қарамай,

Алыстан тоят тілеген... – деп төгіліп, жолында тас қалдырмайтын таудың тасыған ағынды суындай жөңкілген жампоз жырды оқып отырып, тарих қойнауын бір сүзіп өткендей күй кешеріңіз анық. Жырдың бас кейіпкері Қараша – Әділ төренің замандасы, бертінде өмір сүрген, Жетісуға аты мәлім атақты шешен кісі, көсем тұлға. Ал Қараш кім? «Қараштан тұрып айқайлап», деген жолдағы Үйсін бірлестігінің орта ғасырда жол бастар көсемі, жөн сілтер шешені болған, Қытай шеріктерімен жағаласып жүріп, Көк түріктерден қалған жаугерлік заманның ұлы мұрасы – күрескерік рухты көтеріп өткен Бәйдібектің әкесі Қараш болар деп топшылауға негіз бар. Өйткені, Қараш батыр атымен Тәңіртау қойнауында сақталған біз білетін екі атаудың бары белгілі. Бірі – Асы жайлауына барар жолдағы Қараш-Қараштың (Үш Қараштың) асуы, екіншісі – Қарқара төріндегі Қараш сазы. Сүйінбай жырындағы Қараш осы Баба – Қараш болуы мүмкін.

Халқымыздың арғы-бергі тарихында замана мінезіне көнбей, өз ойын өлеңнің ыстық өртімен өрген жолбарыс мінезді, арыстан ойлы, тұлғалы жырдың тұғырлы жүйріктері аз өтпеген. Арғысын айтпағанда соңғы бес ғасырдан асып жығылар уақыттың ішінде «сөзге тоқтаған» құйма құлақ жұрттың көзін жұмғызып, ауызын аштырған, ерге қондырып, жауын састырған өрен сөздің ерен шабысты сәйгүліктері тарихымызда жетіп артылады. «Мен жыраумын, жыраумын, шөп басында қыраумын. Хан қасында төремін, ханға кеңес беремін. Би қасында биікпін, ел ішінде иықпын», деген Сыпыра мен «Ел жағалай қонбаса, бетегелі бел ғаріп, қаз-үйрегі болмаса, айдын шалқар көл ғаріп; мұритін тауып алмаса, азғын болса, пір ғаріп, ата жұрты бұқара өз қолында болмаса, қанша жақсы болса да, қайратты туған ер ғаріп...», деп өткен Асан Қайғының; «Бетегелі Сарыарқаның бойында соғысып өлген өкінбес!» – деп аңыраған Доспанбет пен «бұлт болған айды ашқан, мұнар болған күнді ашқан» қайран Қазтуғанның; «баулуы жетпей бөрі алмас, бидайықтан алғыр құс болмас, бұйырмаса, екеуі түгіл, бірді алмас», деп төгілген Шалкиіз бен «жауға шаптым ту байлап, шепті бұздым айғайлап, дұшпаннан көрген қорлықтан жалынды жүрек қан қайнап, ел-жұртты қорғайлап, өлімге жүрміз бас байлап», деп бар өмірі ат үстінде өткен Ақтанберділердің жалғастарының жалғасы болған Сүйінбай Аронұлы ел өрісін өлеңмен кеңейткен, екі тумас, шашасына шаң қондырмас, Әуезов сөзімен айтқанда, «айтыс өнерінің алтын діңгегі», қазақ жырының тұғыры биік тұлғасы!

Сүйінбай – тамырында қазақ дейтін қайыпберен мінезді ұлы жұрттың қаны мен жыры қатар ойнаған, заман тудырған ұлы тұлға. Оның алмастай асыл, жасындай өткір жырлары туған халқының жүрегін мәңгілікке мекен етері хақ!

Нұрлан ОРАЗАЛИН
сенатор, Қазақстан Жазушылар одағы Басқармасының төрағасы, Мемлекеттік
сыйлықтың лауреаты.